

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМ БОРГОМ У РІЗНИХ КРАЇНАХ СВІТУ

© Руденко В.В., 2013

Приділено увагу теоретичним поглядам науковців щодо визначення сутності поняття “управління державним боргом”; поглиблено визначення терміна “управління державним боргом”, що акцентує увагу на зниженні ризиків та підтримці боргової безпеки держави у ході боргового менеджменту; визначено особливості управління державним боргом у різних країнах світу та окреслено основні напрями удосконалення управління борговими зобов’язаннями України.

Ключові слова: державний борг, державні запозичення, управління державним боргом, боргова політика, боргова безпека.

THE NATURE AND PECULIARITIES OF PUBLIC DEBT MANAGEMENT IN DIFFERENT COUNTRIES

© Rudenko V.V., 2013

Attention is paid to the theoretical views of scientists concerning determining the nature of the concept of “government debt management”; definition of “government debt management” is given in more detail focusing attention on reducing risks and maintaining government debt security through debt management; peculiarities of government debt management in different countries are identified and main directions of improving management of debt obligations of Ukraine are outlined.

Key words: government debt, government borrowing, government debt management, debt policy, debt security.

Постановка проблеми

На сучасному етапі господарювання державний борг розглядають як об’єктивно існуюче джерело покриття бюджетного дефіциту. Державні боргові зобов’язання традиційно використовуються урядами багатьох країн для фінансування дефіциту бюджету, забезпечення довгостроковими матеріальними ресурсами великих інвестиційних проектів національного масштабу, а також для створення на внутрішньому фінансовому ринку орієнтира – боргових цінних паперів з максимальним рівнем надійності.

Враховуючи важливість державних боргових зобов’язань, проблеми, пов’язані з управлінням державним боргом, є актуальними для більшості держав. Вивчення питань управління державним боргом приваблює увагу учених-економістів в усьому світі через значні обсяги державної заборгованості і високий рівень витрат на її погашення та обслуговування як в абсолютному, так і у відносному вираженні, якими характеризується боргова ситуація багатьох держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження проблем управління державним боргом розглядається у багатьох наукових працях зарубіжних і вітчизняних науковців. Становлення теоретичних основ державного боргу, його вплив на економіку пов’язані з працями класиків економічної теорії: Дж. Кейнса, М.К. Маркса, Д. Міля, Д. Рікардо, Ж. Сеєма, А. Сміта. Значний науковий та практичний інтерес в частині вивчення проблем управління державним боргом являють собою роботи сучасних учених: Г. В. Кучер, Л. М. Під’яблонської, А. З. Селезньова.

Водночас аналіз наявної наукової літератури у сфері управління державним боргом показує необхідність дослідження цих проблем в умовах нестабільності глобальної економіки. У сучасній науковій літературі, як зарубіжній, так і українській, спостерігається очевидно недолік подібних досліджень. Питання управління державним боргом повинні розглядатися і вирішуватися у межах не лише макроекономічної системи однієї країни, але й глобального фінансового ринку, якому властиві ризики криз. Особливо виразно ця проблема проявилася у кризовий та посткризовий періоди, прискоривши усвідомлення необхідності реформування світової фінансової архітектури. Цю обставину слід враховувати у процесі розроблення сучасної теорії державного боргу.

Постановка цілей

Дослідження теоретичних засад та прикладних проблем управління державним боргом у різних країнах світу та в Україні зумовлює постановку таких цілей:

- поглибити теоретичні підходи до визначення поняття “управління державним боргом”;
- узагальнити особливості управління державними запозиченнями у зарубіжних країнах;
- запропонувати напрями удосконалення управління державним боргом в Україні.

Виклад основного матеріалу

Державний борг є складовою економічної системи, що здійснює прямий і непрямий вплив на усі її основні елементи, зокрема, на державний бюджет, грошово-кредитну і валютну системи, рівень інфляції, внутрішні заощадження, іноземні інвестиції. Тому управління державним боргом є невід’ємним елементом макроекономічної політики держави, оскільки використання механізму державного боргу може стати потужним чинником економічного зростання, згладжувати нерівномірність надходження платежів до бюджету, а також механізм державного боргу активно використовується з метою регулювання грошового обігу і рівня ділової активності в країні.

Наведені в літературі визначення поняття “управління державним боргом” багато в чому збігаються зі складовими елементами цього терміна, що включають операції щодо випуску, погашення та обслуговування державних боргових зобов’язань, вивчення і регулювання кон’юнктури фінансового ринку тощо, проте існують розбіжності в їх трактуванні (табл. 1).

Таблиця 1

Підходи до визначення поняття “управління державним боргом”*

№з/п	Автор	Характеристика поняття
1	Долганова Ю. С., Уксусова С. Ю. [1, с. 97]	сукупність заходів, що реалізуються державними структурами щодо виконання зобов’язань, які виникають з державних запозичень, гарантій по зобов’язаннях третіх осіб, інших зобов’язань відповідно до видів боргових зобов’язань, взятих на себе державною або суб’єктом держави
2	Ковальчук С. В., Форкун І. В. [2, с. 392]	комплекс заходів, що приймаються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення місць і умов розміщення і погашення державних позик, а також забезпечення гармонізації інтересів позичальників, інвесторів і кредиторів
3	Кучер Г. В. [3, с. 56]	система заходів уповноважених органів управління, пов’язана із залученням додаткових фінансових ресурсів у розпорядження держави та увідповіднення витрат з обслуговування державного боргу до її можливостей
4	Під’яблонська Л. М. [4, с. 541]	сукупність заходів держави щодо виплати доходів кредиторам і погашення позик, зміни умов вже випущених позик, визначення умов і випуск нових державних цінних паперів
5	Романенко О. Р. [5, с. 237–238]	комплекс заходів, що здійснює держава в особі її уповноважених органів з визначення умов залучення коштів, їх розміщення і погашення та забезпечення платоспроможності держави
6	Селезньов А. З. [6, с. 52]	сукупність взаємопов’язаних заходів за визначенням обсягів, термінів, форм і умов формування, погашення та обслуговування боргових зобов’язань у взаємозв’язку з управлінням зовнішніми активами
7	Чувахіна Л. Г., Коновалов В. В. [7 с. 246]	процес розроблення і виконання стратегії управління державними борговими зобов’язаннями, що дає змогу залучити необхідну суму фінансів, виконати цільові установки Уряду щодо рівня ризику і витрат, а також виконати будь-які інші завдання у сфері управління державним боргом
8	Юхименко П. І. [8, с. 256]	комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів, щодо визначення місця і умов розміщення і погашення державних позик, а також забезпечення гармонізації інтересів позичальників і кредиторів

*Складено автором на основі [1–8].

Як свідчать дані табл. 1, науковці по-різному підходять до визначення поняття “управління державним боргом”, однак фактично усі підходи мають певні недоліки. Так, згадані вчені, крім Ю.С. Долганової та С.Ю. Укеусової, до сфери управління державним боргом не включають державні гарантії по зобов’язаннях третіх осіб, хоча законодавство більшості країн такі гарантії зараховує до державного боргу. Л. Г. Чувахіна та В. В. Коновалов зводять управління державним боргом до розробки й реалізації боргової стратегії, виключаючи зі сфери боргового менеджменту боргову тактику. Л. Г. Під’яблонська управління державним боргом розглядає лише в контексті випуску, обслуговування та погашення державних цінних паперів, не враховуючи у складі державного боргу заборгованість за кредитними угодами.

Через відмінності у трактуванні авторами складових елементів поняття “управління державним боргом” і недостатньої висвітленості цих питань видається важливим запропонувати авторське визначення управління державним боргом як діяльності держави щодо залучення, обслуговування та погашення зовнішніх і внутрішніх запозичень, надання гарантій з метою забезпечення потреб держави у фінансових ресурсах за умов мінімізації кредитних ризиків та забезпечення боргової безпеки. У процесі управління державним боргом визначається ступінь впливу держави на кількість грошей в обігу, інфляцію, кредитний ринок, зайнятість і виробництво; раціоналізується політика залучення державних запозичень. Під час оцінювання ефективності управління державними борговими операціями враховується їх позитивний вплив на стан державного бюджету, грошовий обіг в країні, зміцнення довіри з боку фізичних та юридичних осіб до фінансової діяльності держави.

Ключове значення в управлінні державними запозиченнями, на думку А. П. Вавилова та Є. А. Ковалишина, має довіра до політики влади. Якщо така довіра є, то значно ширшим виявляється набір можливих комбінацій боргу, істотно підвищується гнучкість боргової політики, а ціна помилки за правильного структурування боргу наближається до нуля. З ростом недовіри спектр можливих комбінацій боргу звужується, а ціна помилки помітно зростає. Проте зважена боргова політика може фактично нівелювати втрати від відсутності довіри [9, с. 25].

У процесі управління державним боргом виконуються такі завдання:

- забезпечення стабільних та порівняно безпечних меж показників боргової безпеки;
- пошук ефективних умов запозичення коштів з погляду мінімізації вартості боргу;
- недопущення різкого коливання котирувань боргових зобов’язань;
- усунення неефективного та нецільового використання запозичених коштів;
- забезпечення своєчасної та повної виплати суми основного боргу та нарахованих відсотків;
- сприяння розвитку процесів інвестування у виробництво за рахунок надання державних гарантій під час здійснення позик;
- створення якісної нормативно-правової бази та ефективної системи обліку та контролю за державним боргом.

Основним моментом під час управління державним боргом у багатьох країнах є акцентування уваги на скороченні вартості боргу (витрат на обслуговування боргу) та збереження прийняттого рівня ризику, що відображено у табл. 2.

Таблиця 2

Особливості управління державним боргом в різних країнах світу

Країна	Мета управління державним боргом	Відповідальні органи
Білорусь	оптимізація структури та вартості обслуговування державного боргу	Міністерство фінансів Білорусі
Бразилія	мінімізація витрат у довгостроковій перспективі за підтримки ризиків на розумних рівнях	Міністерство фінансів Бразилії
Велика Британія	мінімізація в довгостроковій перспективі витрат на задоволення потреб уряду у фінансуванні з урахуванням ризику, гарантуючи при цьому узгодженість управління боргом з цілями грошово-кредитної політики	Казначейство Сполученого Королівства
Індія	мінімізація вартості запозичення у довгостроковій перспективі з урахуванням наявних ризиків, за одночасного забезпечення узгодженості політики управління боргом з грошово-кредитною політикою	Резервний банк Індії та Міністерство фінансів Індії

Країна	Мета управління державним боргом	Відповідальні органи
Ірландія	захист ліквідності з метою забезпечення можливості задоволення потреб Міністерства фінансів у фінансуванні на розсудливій та економічній основі, а також забезпечення мінімізації річних витрат на обслуговування боргу за умови утримання ризику у допустимих межах	Національне казначейство Ірландії
Італія	забезпечення задоволення потреб держави у фінансуванні та виконання її зобов'язань по платежах з мінімальними витратами по боргу за заданого рівня ризику	Казначейський департамент Італії
Мексика	забезпечення задоволення потреб органів державного управління у фінансуванні та виконання їх зобов'язань по платежах за мінімально можливих витрат в середньо- і довгостроковій перспективі з розумною мірою ризику	Міністерство фінансів Мексики
Нова Зеландія	максимізація довгострокового економічного прибутку по державних фінансових активах і боргових зобов'язаннях з урахуванням податково-бюджетної стратегії органів державного управління	Міністерство фінансів Нової Зеландії
ΠΑΡ	зниження витрат по боргу за збереження ризику у допустимих межах, а також забезпечення доступу уряду до фінансових ринків і диверсифікації інструментів фінансування	Національне казначейство ПΑΡ
Польща	мінімізація витрат на обслуговування боргу; обмеження валютного ризику та ризику рефінансування в іноземних валютах; оптимізація управління ліквідністю державного бюджету	Міністерство фінансів Польщі
Португалія	зведення до мінімуму прямих і непрямих витрат по державному боргу у довгостроковій перспективі; гарантування збалансованого розподілу витрат на обслуговування боргу по кількох річних бюджетах; недопущення надмірної концентрації погашень на певні моменти часу; уникнення надмірних ризиків; сприяння ефективному та збалансованому функціонуванню фінансових ринків	Агентство з управління державним боргом Португалії
Росія	забезпечення фінансування дефіциту федерального бюджету залученням ресурсів на російському та міжнародному ринках капіталу на сприятливих умовах, забезпечення оптимального співвідношення дюрації і дохідності суверенних боргових зобов'язань, підтримка високого рівня кредитних рейтингів країни, формування адекватних орієнтирів щодо рівня кредитного ризику для російських корпоративних позичальників	Міністерство фінансів Росії
США	забезпечення мінімально можливих витрат на фінансування бюджету у довгостроковій перспективі	Міністерство фінансів США
Ямайка	залучення достатніх обсягів фінансування від імені уряду Ямайки з мінімальними витратами, використовуючи при цьому методи, покликані гарантувати, що в середньостроковій перспективі національний державний борг зростатиме у напрямку економічно прийнятних рівнів та підтримуватиметься на цих рівнях	Міністерство фінансів і планування Ямайки
Японія	забезпечення згладженого та стабільного залучення коштів для управління державними фінансами, а також обмеження витрат на середньо- і довгострокове фінансування з метою полегшення тягаря, що накладається на платників податків	Міністерство фінансів та Фонд консолідації державного боргу Японії

*Складено автором на основі [11].

Щодо України, то завдання управління державними запозиченнями викладено у Середньостроковій стратегії управління державним боргом на 2012–2014 роки, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України №607 від 10.05.2012 р. [10]:

- 1) задоволення потреб держави у позикових ресурсах шляхом фінансування державного бюджету за мінімально можливою вартості обслуговування державного боргу з урахуванням ризиків;
- 2) утримання обсягу державного боргу на економічно безпечному рівні;
- 3) забезпечення ефективного функціонування внутрішнього ринку державних цінних паперів та розширення доступу до міжнародного ринку капіталу;
- 4) реформування у сфері міжнародної інтеграції та співпраці, спрямоване на вироблення цілісної і збалансованої зовнішньоекономічної політики, підвищення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості національної економіки.

В Україні в останні роки у зв'язку зі зростанням обсягу державних запозичень особливо гостро постало питання удосконалення управління державним боргом. На нашу думку, в процесі удосконалення вітчизняного боргового менеджменту необхідно здійснити такі заходи:

1. Оптимізувати структуру державного боргу у частині співвідношення між внутрішніми та зовнішніми запозиченнями.

Управління державним боргом в Україні в умовах капіталодефіцитної економіки має бути спрямоване на підвищення частки внутрішніх запозичень, що є засобами перерозподілу доходів всередині країни. Удосконалення управління внутрішнім державним боргом потрібно здійснювати у контексті підвищення ліквідності вітчизняного ринку боргових цінних паперів шляхом: забезпечення прозорої діяльності держави як емітента боргових зобов'язань та доступність й зрозумілість умов інвестування у такі інструменти; підвищення довіри з боку інвесторів до держави через своєчасне та повне погашення й обслуговування боргів за цінними паперами; підвищення інвестиційної привабливості внутрішніх боргових зобов'язань держави; розширення потенціалу ринку боргових цінних паперів в результаті збільшення масштабів добровільного пенсійного страхування та введення накопичувального рівня загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Управління зовнішнім державним боргом ґрунтується на досягненні довгострокової стійкості, що виключає можливості виникнення криз ліквідності або неплатоспроможності, та відповідно на поступовому зниженні залежності держави від ситуації на світових ринках позикового капіталу. Оптимізацію зовнішнього боргу, як вважає А. Попкова, слід здійснювати за такими напрямками: максимізація частки кредитів на преференційних умовах та мінімізація частки фінансування на ринкових умовах; мінімізація платежів з обслуговування державного боргу, що підлягають виплаті в період до завершення інвестиційних проектів; диверсифікація валютної структури зовнішніх запозичень для мінімізації ризиків, пов'язаних з коливанням валютних курсів [12, с. 41].

На практиці вирішення питання щодо балансу між зовнішніми та внутрішніми державними запозиченнями залежатиме від кон'юнктури внутрішнього та світового фінансових ринків, ефективності виконання завдань розвитку вітчизняного ринку державних цінних паперів, збереження сприятливої макроекономічної ситуації в Україні, передусім з точки зору підтримки порівняно низького рівня інфляції з урахуванням пріоритету запозичень на внутрішньому ринку.

2. Оптимізувати структуру державного боргу у частині співвідношення між короткостроковими та довгостроковими запозиченнями.

У процесі управління державним боргом пріоритет повинен надаватися середньо- та довготерміновим зобов'язанням. Це дасть змогу розподілити боргове навантаження у часі між різними групами інвесторів та забезпечить ефективніше управління ним. Проте управління короткостроковими борговими зобов'язаннями також дуже важливий і важкий процес, оскільки терміни виплат по них дуже малі і держава може не зможти їх виплатити. Щоб уникнути проблем, які можуть виникнути під час зростання короткострокових боргів, державі необхідно провести зміни у структурі короткострокових і середньострокових боргів та перевести їх в стан довгострокових або ж вічних боргів, за якими виплачуються лише відсотки.

3. Оптимізувати витрати за державним боргом у частині уникнення піків платежів з обслуговування та погашення боргових зобов'язань.

Важливою під час управління державним боргом є оптимізація термінів сплати платежів за зобов'язаннями держави. Погоджуємося з думкою Л. С. Омельченко та І. В. Суміної, що до необхідних заходів у цій сфері належать: коригування боргових зобов'язань за термінами користування залежно від етапу економічного розвитку держави; забезпечення єдності планування та обліку усіх операцій щодо залучення, обслуговування та погашення державного боргу; організація планування випуску боргових зобов'язань, враховуючи сезонний чинник наповнення державного бюджету; забезпечення максимальної прозорості та узгодження усіх стадій здійснення запозичень – від розгляду доцільності залучення позик до їх остаточного погашення; посилення контролю за цільовим спрямуванням та обґрунтованістю джерел погашення державних позик [13, с. 318].

4. Забезпечити ефективне та прозоре управління умовними (гарантованими) борговими зобов'язаннями держави.

Удосконалення управління державним боргом передбачає низку заходів щодо зниження ризиків, що походять з надання державних гарантій за кредитами третіх осіб. До них належать: забезпечення суворого контролю та чітких правил надання гарантованих державою кредитів; здійснення належного розподілу ризиків між сторонами кредитної угоди; встановлення верхньої межі відповідальності держави за настання гарантійного випадку; забезпечення ретельнішого відбору інвестиційних проектів, що претендують на отримання державних гарантій.

5. Оптимізувати фінансування бюджету в частині співвідношення між борговим та податковим та інфляційним фінансуванням.

Оптимальне управління державним боргом визначається в такий спосіб, щоб у короткостроковому періоді намагалися фінансувати державні видатки виключно за рахунок позик, що дає можливість певною мірою знизити фіскальне навантаження на національну економіку у разі спрямування додаткових коштів, що залишаються у суб'єктів господарювання, на їхній розвиток. У разі, якщо цього виявиться недостатньо, органам державної влади потрібно використовувати податки та сеньйораж для фінансування державних потреб.

Підводячи підсумки, необхідно відмітити, що істотним недоліком управління державним боргом є відсутність окремого законодавчого документа з питань державного боргу, що перешкоджає точному визначенню повноважень органів державної влади у цій сфері. У зв'язку з цим було б доцільним пришвидшити процес прийняття Верховною Радою України проекту закону України "Про державний та гарантований державою борг України", розробленого Підкомітетом з питань державного боргу, позик та інвестицій Комітету з питань бюджету, що деталізує усі аспекти управління державним боргом та визначає повноваження державних органів влади з проведення вищезгаданих операцій [14]. Поза правовим регулюванням залишається механізм координації дій Кабінету Міністрів України, Національного банку України та Міністерства фінансів України під час здійснення поточної боргової, грошово-кредитної і валютної політики. Необхідно також відмітити, що однією з умов ефективного управління державним боргом України є достовірний облік і контроль за його станом, тобто істотну роль в управлінні державним боргом відіграють органи, що здійснюють фінансовий контроль. Поза рамками чинного законодавства залишаються питання взаємодії органів фінансового контролю. Потрібне вирішення цих проблем на законодавчому рівні.

Висновки

1. З метою розроблення відповідних теоретичних засад було удосконалено визначення поняття "управління державним боргом" як діяльності держави щодо залучення, обслуговування та погашення зовнішніх і внутрішніх запозичень, надання гарантій з метою забезпечення потреб держави у фінансових ресурсах за умов мінімізації кредитних ризиків та забезпечення боргової безпеки.

2. У процесі дослідження було узагальнено цільові орієнтири різних країн світу щодо управління державним боргом та встановлено основні завдання боргового менеджменту: пошук ефективних умов запозичення коштів з погляду мінімізації вартості державного боргу; недопущення неефективного та нецільового використання державних позик; забезпечення повних та своєчасних виплат за державним боргом; підтримка економічно безпечних меж боргового навантаження держави та мінімізація кредитних ризиків.

3. В Україні з метою підвищення ефективності управління державним боргом необхідно вжити таких заходів: удосконалити нормативно-правове та інституційне забезпечення боргового менеджменту; зберегти економічну безпеку держави зміщенням пріоритетів у бік здійснення внутрішніх запозичень; зменшити частку короткострокових державних боргових зобов'язань та перетворити у довгострокові та вічні; підвищити ефективність інвестиційної складової державних видатків; забезпечити прозорість та зниження ризиків під час надання державних гарантій; удосконалити механізми залучення, погашення та обслуговування державного боргу з метою уникнення піків платежів; розвинути альтернативні непозикові інструменти фінансування державних видатків.

Перспективи подальших досліджень

Обґрунтовані теоретичні аспекти щодо управління державним боргом будуть використані у подальших дослідженнях з питань розроблення відповідного теоретичного підґрунтя – теорії державних боргів, їх виникнення, розвитку, обслуговування та погашення, а також практичного інструментарію щодо удосконалення державного боргового менеджменту в умовах поглиблення реформування засад макроекономічної політики та функціонування глобальних фінансових ринків.

1. Долганова Ю. С. Дискуссионные вопросы управления государственным долгом / Ю. С. Долганова, С. Ю. Уксусова // *Известия УрГЭУ*. – 2011. – №3(35). – С. 96–101.
2. Ковальчук С. В. *Фінанси: навч. посіб.* / С. В. Ковальчук, І. В. Форкун. – Львів: “Новий Світ – 2000”, 2006. – 568 с.
3. Кучер Г. В. *Управління державним боргом: підруч.* / Г. В. Кучер. – К.: КНТЕУ, 2002. – 342 с.
4. Подъяблонская Л. М. *Государственные и муниципальные финансы: учеб.* / Л. М. Подъяблонская. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 559 с.
5. Романенко О. Р. *Фінанси: підручник* / О. Р. Романенко. – 4-те вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 312 с.
6. Селезнев А. З. *Государственный долг и внешние активы: учеб. пособ.* / под ред. проф. В. Ю. Катасонова. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 284 с.
7. Чувахина Л. Г. *Цели и методы управления государственным долгом в условиях финансовой нестабильности* / Л. Г. Чувахина, В. В. Коновалов // *Вопросы современной науки и практики*. – 2012. – №3(41). – С. 245–249.
8. *Теорія фінансів: підруч.* / [П. І. Юхименко, В. М. Федосов, Л. Л. Лазебник та ін.; за ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 576 с.
9. Вавилов А. П. *Доверие инвесторов и оптимальное управление государственным долгом* / А. П. Вавилов, Е. А. Ковалишин // *Экономическая наука современной России*. – 2002. – №1. – С. 10–25.
10. *Середньострокова стратегія управління державним боргом на 2012–2014 роки, затв. Постановою Кабінету Міністрів України №607 від 10.05.2012 р.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minfin.gov.ua>.
11. *Руководящие принципы управления государственным долгом: Сопроводительный документ, подготовленный сотрудниками Международного валютного фонда и Всемирного банка.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/np/mae/pdebt/2002/rus/112102r.htm>.
12. Попкова А. *Управление государственным долгом в разных странах* / А. Попкова // *Банкаўскі веснік*. – 2010. – №10. – С. 34–41.
13. Омельченко Л. С. *Боргова безпека України та аналіз її сучасного стану* / Л. С. Омельченко, І. В. Суміна: зб. наук. пр. Національного університету Державної податкової служби України. – 2012. – №1. – С. 309–320.
14. *Проект закону України “Про державний та гарантований державою борг України” №8637 від 07.06.2011 р.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=8637&skl=7.